

Boris
Dundović

Gradska židovska groblja kao kulturna baština Srednje i Istočne Europe

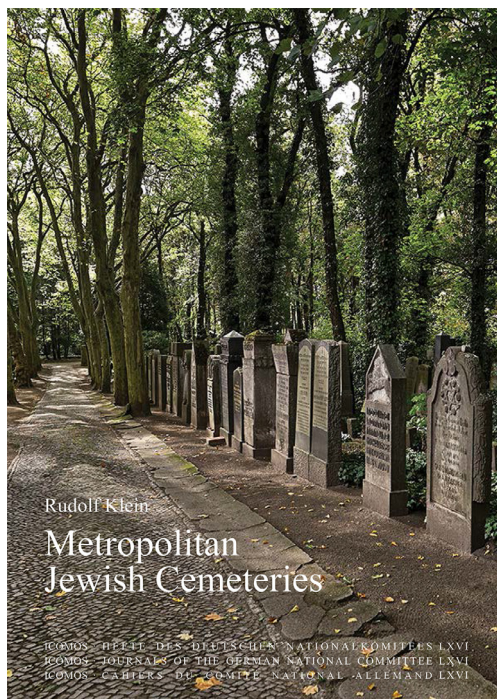
RUDOLF KLEIN, *Metropolitan Jewish Cemeteries of the 19th and 20th Centuries in Central and Eastern Europe: A Comparative Study*, Berlin: ICOMOS Deutschland, Nationalkomitee der Bundesrepublik Deutschland i Landesdenkmalamt Berlin, 2018., 456 str.
ISBN 978-3-7319-0752-7

U ljeto 2011. profesor Klein i ja dogovorili smo obilazak židovskoga groblja uz Salgótarjánsku ulicu u Pešti. Otvoreno 1874., to groblje bilježi početak pola stoljeća dugog zlatnog doba židovske kulture u mađarskoj povijesti. Kao dio najstarijega od postojećih gradskih groblja lijeve obale Dunava, od svog je mnogo poznatijeg i većeg nežidovskog dijela uz Fijumansku cestu odvojeno tek visokim zidom. Ipak, od njega se razlikuje suštinski drugačijim ambijentom. Nakon impozantnoga portala i pripadajuće ceremonijalne zgrade s *beith taharom* (objektom za pripremu za ukop) – koje je projektirao židovski arhitekt Béla Lajta, a koji evociraju arhitekturu Mezopotamije – našli smo se u prostoru raslinjem obraslih grobova i grobnica, nerijetko iznimno bogate arhitekture i spomeničke plastike. Ta veoma raznovrsna umjetnička djela u svom su ispreplitanju s prirodom odavala potpuno subliman dojam. Romantična slika zapuštenog i naizgled napuštenog bila je sasvim različita od ambijenta uobičajenih perivojno uređenih gradskih groblja na koje sam navikao. „To je to,“ rekao je Klein kroz smijeh, „ništa ne odgađajte za sutra, vidite da je zagrobni život samo ovaj koji živimo.“

Te je godine izašla njegova monografija *Sinagoge u Ugarskoj od 1782. do 1918. godine* na mađarskom jeziku, *opus magnum* u kojemu je predstavio sada već poznatu *metodu matrice*.¹ Već 2013. godine bilo je jasno da se tema sinagogalne arhitekture ima kre-

tati u tom smjeru, jer te je godine i berlinski Ured za nacionalne spomenike (poznati Landesdenkmalamt) predložio da se organizira međunarodni program istraživanja židovskih groblja. Tri godine kasnije Klein je svoj rad berlinskom ICOMOS-u predstavio studijom o židovskim grobljima Srednje i Istočne Europe naslovljenom *Witnesses of Emancipation*. Studiju je potom odaslao mnogim arhitektima, povjesničarima arhitekture, urbanizma i umjetnosti, konzervatorima, sveučilišnim nastavnicima i doktorandima, a potom je temu proširio i uskladio s brojnim odjecima koje je dobio iz znanstvenih i stručnih krugova. Rezultat je ova vrhunjska znanstvenoistraživačka sinteza, knjiga koja je pred nama.

1 *Metoda matrice*, kojom je obradio graditeljsko nasljeđe sinagogalne arhitekture u Ugarskoj, pomoću osam kriterija određuje osnovne tipove sinagoga: vanjski oblik, unutrašnji prostori, arhitektonski jezik i dekoracija unutrašnjih te vanjskih prostora, nosiva konstrukcija i materijali, veličina, položaj sinagoge s obzirom na neposrednu okolinu te njen položaj u gradu. Kriteriji su prilagodljivi, pa je tom metodom moguće klasificirati bilo koju drugu arhitektonsku ili urbanističku vrstu, kao što je to pokazala D. Đukanović u svojoj knjizi *Arhitektura rimokatoličkih crkava Vojvodine od 1699. do 1939. godine* iz 2015. godine [v. *Kvartal* 14 (2017.), br. 1., str. 19–23].

Podijeljena je u dvije cjeline, od kojih prva uvodi čitatelja u tematiku bez obzira na njegovo prethodno znanje, a vezana je za razne prostorne i oblikovne značajke židovske grobne arhitekture i umjetnosti kao što su organizacija, morfologija i topografija, urbanistički kontekst, arhitektura i umjetnički obrt, uz veliku pažnju posvećenu pitanju povijesno-kulturnoga konteksta. Sjajnim je uvodom čitatelju predstavljen pojam groblja u židovskoj kulturi od njegove najranije geneze, preko utjecaja emancipacije, a s osvrtnom i na aspekte utjecaja nežidovskih groblja na oblikovanje i organizaciju.

Sve do *haskale*, prosvjetiteljskog razdoblja u židovskoj kulturi između 1770-ih i 1880-ih, europski su Aškenazi slijedili tradicionalna pravila u orijentaciji grobova, položaju ulaznoga portala, izbjegavanju visokoga raslinja, smještanju grobova rabina, kao i pravilo da je cjelina groblja vizualno homogen prostor. Na morfologiju groblja do tada su utjecale pretežito segre-

gacijske značajke (razdvajanje pokojnika po spolu, društvenom statusu, i drugim kriterijima). S romantičnim predznakom pejzažne arhitekture na početku 19. stoljeća, a uz tradiciju pokapanja izvan samih naselja, projektiranje tradicionalno neuglednih i jednostavnih židovskih groblja uspješno se integriralo s onodobnim općim tendencijama u projektiranju parkova i perivoja. Od drugih bitnih utjecaja, transfer stilskih značajki je kod oblikovanja nadgrobničkih spomenika (*matzeve*) najčešće bio prisutan i u ranijim razdobljima. Upravo je secesija – kao ideološki i formalno neovisan stil s prijeloma 19. i 20. stoljeća, omiljen među židovskim arhitektima i umjetnicima napose, ali i građanstvom općenito – doživjela intenzivniji odjek, koji je kasnije generirao sve pomniji prijenos suvremenih stilskih značajki na arhitekturu groblja. Uz oblik i materijal grobnih ploča i grobnica, Klein je u svojoj knjizi pažnju posvetio i popratnoj opremi groblja kao što su klupe, bunari, *genizoti* (za odlaganje trošnih svetih knjiga i tekstova), mjesta za odlaganje oblutaka, a posebnu je pažnju posvetio simboličkom aspektu oblikovnih rješenja te značajkama pripadajućih tekstualnih natpisa i oznaka.

Kako bi proučio planersko-projektantski aspekt i sintaktičke odrednice groblja, Klein se priklanja metodama urbane morfologije, a pomalo zastarjeloj analitičkoj metodi Kevin Lyncha pritom doskače uključujući pristupe Michaela R. G. Conzena i Gianfranca Caniggije. Kao teorijski korektiv služi mu i filozof Jacques Derrida, te njegov pojam *différance*. To posebice dolazi do izražaja kod velikih prostornih markera koje Klein analizira, a koji grobljima daju jedinstven karakter, pri čemu kao najmonumentalnije ostvarenje navodi Bolléove Mirogojske arkade, nad čijim se dvjema od niza kupola nalazi Davidova zvijezda. U posebnim poglavljima obrađeni su i drugi arhitektonski elementi groblja kao što su portali, ceremonijalne građevine, ograde te drugi elementi prostorne modulacije, kao i skupni spomenici i memorijali.

U drugoj cjelini knjige, u kojoj je svako od poglavlja posvećeno jednom groblju, na samom kraju nalazi se i detaljniji prikaz židovskoga dijela zagrebačkoga Mirogoja, začudno očuvanog, za razliku od gore spomenutog peštanskoga groblja, gdje posjetitelj svjedoči ostacima provala u grobnice i krađama. Tako je mali dio židovske grobne kulture koju baštinimo na našim prostorima smješten uz bok židovskim grobljima u Beogradu, Sarajevu, Bukureštu, Budimpešti, Beču, Bratislavi, Pragu, Berlinu, Krakovu, Łódžu i Varšavi, pa sjeverno do Vilniusa i dalje do Sankt-Peterburga. Taj široki raspon nije slučajna – autorova namjera je pokazati jedinstvenost teme specifičnoga oblika nasljeđa koje, bez obzira na geografsku širinu, pripada istom kulturnom krugu. Klein nudi povijesno-prostorni kontekst u kojemu ona nastaju i osnovne podatke kao početnu poziciju i temelj za promišljanje modaliteta zaštite i očuvanja ove, do sada konzervatorski gotovo zanemarene, tipologije.

Prateći pomno rad Rudolfa Kleina i učeći od njega u posljednjih desetak godina, žalim jedino što u ovu studiju nije ugradio svoju *metodu matrice*, koju je inaugurirao svojim velikim istraživanjem sinagogalne arhitekture. Lišena takvog metodološkog

pristupa, studija o grobljima donosi nam manje tehnički, a više humanistički pristup koji je, s obzirom na tematske odrednice, možda i prikladniji.

Grafički i tablični pregled svih obrađenih groblja prikladno je smješten uz sažetak knjige na njenim posljednjim stranicama, a s obzirom na specifičnost njenog tematskog okvira, ova je studija opremljena i pojmovnikom koji će židovsku terminologiju približiti i neupućenom čitatelju.

Ako je monografija o sinagogama bila autorov *opus magnum*, onda je knjiga pred nama *opus summum* u kojemu teoretičar i povjesničar arhitekture Rudolf Klein još jednom sabire svoje dugogodišnje iskustvo i znanje o temi židovske arhitekture, kojoj je posvetio većinu svoga rada. Ova komparativna studija rezultat je autorove velike posvećenosti i erudicije s jedne strane, a s druge strane njegova stvaranja mreže suradnika s kojima komunicira tijekom njene izrade. Tako je osigurana izvrsnost koja će zasigurno polučiti daljnji znanstveni i stručni odjek, ali i polazište za istraživanje arhitekture ne samo židovskih, već i groblja općenito. Za kraj, vrijedi se zapitati, što znamo o židovskim grobljima na vlastitom prostoru? Koliko ih je opstalo, i kakvi smo im baštinici?×